

Михайло Гугор

Куренівська трагедія – відлуння Бабиного Яру

Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр»

Київ-2022

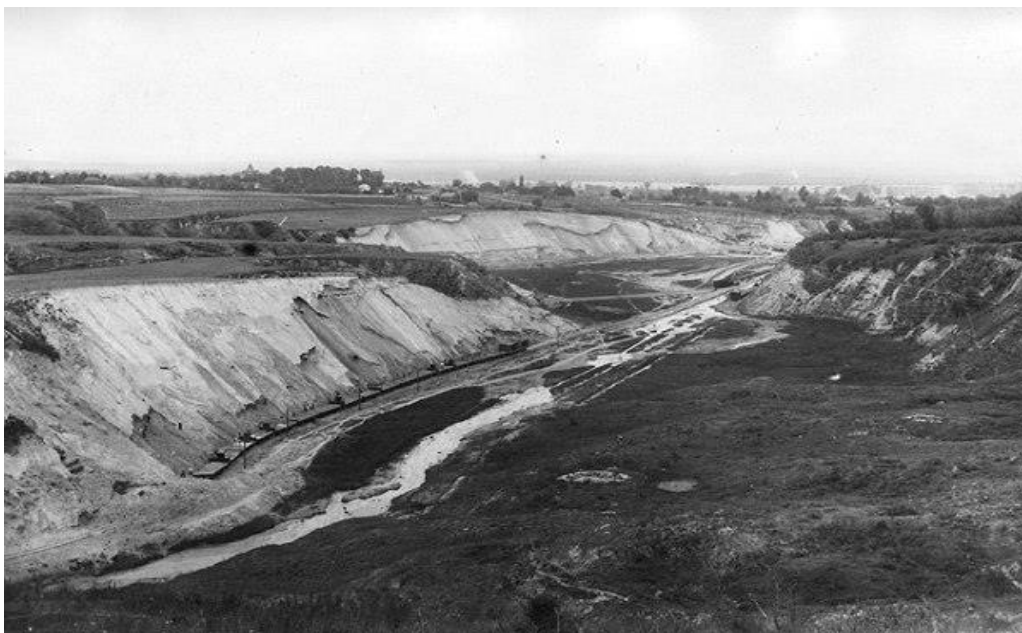
Бабин Яр

Бабин яр – урочище, історична місцевість у Шевченківському районі м. Київ. Простягається між вулицями Кирилівською і Дорогожицькою вздовж вул. О. Теліги. Прилягає до місцевостей Куренівка¹, Реп'яхів яр, від якого Бабин яр відокремлений пагорбом, і Сирець². Довжина – бл. 2,5 км, глибина – понад 50 м. Перша згадка – у 1401 р., коли водарка цієї землі жінка-шинкарка («баба») заповідала її Домініканському монастирю. У XV–XVII ст. згадується як урочище Бісова баба, Шалена баба. У 1933 р. став місцем масового поховання селян, загиблих під час голодомору, а в 1941–1943 рр. – місцем масових розстрілів окупантами мирного (передовсім єврейського) населення і військовополонених. У 1960-х рр. на цьому місці було облаштовано парк, по центру ж Бабиного яру у 1961 р. прокладено нову ділянку вулиці Мельникова (між вулицями Оранжерейною і О. Теліги). Назву «Бабин яр» до 1952 р. мала сусідня вул. Ольжича, що дало окремим історикам підставу для помилкових

¹ Куренівка – історична місцевість, колишнє село в Оболонському і Подільському районах. Простягається з півночі на південь між вулицями Казанською і В. Хвойки (умовно), зі сходу на захід – від Петрівської залізниці до кінцевої частини вулиць Петропавлівської, Верболозної, Тагільської, Фруктової та Ольжича. Прилягає до місцевостей Бабин яр, Біliche поле, Оболонь, Пріорка, Реп'яхів яр, Сирець і до Подільської промзони. Під сучасною назвою місцевість відома з сер. XVII ст., найпоширеніша версія її походження – від куренів, які тут ніби-то ставив Київський козацький кіш. Зустрічалися також назви Куренівщина, Кореневка, Коренівщина, Коренювщина. Відтоді Куренівка формувалася як передмістя Києва із забудовою сільського типу. У XVIII ст. належала Київському магістрату. У XIX – на поч. XX ст. на Куренівці розгорнулося інтенсивне промислове будівництво (цукровий, шкіряний та ін. заводи), опісля чого вона поступово перетворюється на велике робітничє селище. У результаті аварії 1961 р. була знищена стара забудова у південній частині Куренівки. // Куренівська трагедія 13 березня 1961 р. у Києві: причини, обставини, наслідки. Документи і матеріали / Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.), Г.В. Боряк, В.М. Даниленко (кер. кол. упоряд.) та ін. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – С. 469. – 548 с.

² Сирець – історична місцевість, річка, жилмасив у Шевченківському районі. Простягається між Петрівською залізницею, околицями забудови по вул. Тираспільській, схилом узгір'я над вул. Сирецькою, початком вулиць Тагільської, Верболозної і Петропавлівської, Сирецьким парком, вулицями Оранжерейною, Дегтярівською, Кузьминською та Новоукраїнською. Прилягає до місцевостей Бабин Яр, Біliche поле, Волейків, Дегтярі, Куренівка, Лук'янівка і Нивки. Річка Сирець протікає вздовж залізниці, по трасі вулиць Тираспольської, Сирецької (в колекторі) і, перетинаючи Куренівку, впадає в озеро Опечень. Походження назви невідоме. У середні віки – село, передмістя Києва. До складу Києва включено в 1799 р. // Там же. – С. 469.

тверджень про існування історичного Бабиного яру саме по її трасі (адже кінцева частина цієї вулиці також проходить через яр).³

Бабин Яр. 1934 рік.⁴

Аерофотозйомка Бабиного Яру, здійснена люфтваффе у вересні 1943 року. Джерело: *who.org*

³ Там же. – С. 469.

⁴ [Електронний ресурс] – Режим доступу: photohistory.kiev.ua

Бабин Яр, 1959 р. Фото Віктора Некрасова

Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр».

Трагедія Бабиного Яру у роки Другої світової війни

Під час німецької окупації Києва у 1941—1943 роках Бабин Яр став місцем масових розстрілів німецькими окупантами мирного населення і радянських військовополонених; євреїв та циган — за етнічною ознакою, а також партійних та радянських активістів, підпільників, членів Організації Українських Націоналістів, заручників, «саботажників», порушників комендантської години, пацієнтів психіатричної лікарні та інших.

Трагічною подією в історії Бабиного Яру стали масові акції по знищенню єврейського населення міста Києва 29-30 вересня 1941 р. Із середини жовтня 1941 р. до кінця вересня 1943 р. Бабин Яр був місцем регулярних розстрілів, які проводились окупаційною владою.

28 вересня 1941 р. на вулицях міста з'явилося повідомлення, надруковане трьома мовами, відповідно до якого «Наказується всім жидам міста Києва і околиць зібратись в понеділок дня 29 вересня 1941 року до год. 8 ранку при вул. Мельника-Доктерівській (коло кладовища)».

Маршрут, яким вели людей на розстріл, описаний багатьма свідками і є загальновідомим: він пролягав безпосередньо до Бабиного Яру трасами сучасних вулиць Юрія Ілленка та Дорогожицької, які під час окупації називалися Дорогожицькою і Лагерною.

Як стало відомо пізніше, 2 жовтня 1941 р. Гейдріх, керівник головного управління імперської безпеки, отримав «Доповідь про оперативну обстановку в СРСР № 101»⁵, яка містила короткий опис діяльності «айнзатцгрупи С» в Бабиному Яру. У доповіді повідомлялося: «Зондеркоманда 4-а» з допомогою «айнзатцгрупи HG» та двох підрозділів полку поліції «Південь»⁶ (45 і 303

⁵Государственный Архив Российской Федерации, ф. 7445, оп. 2, д. 138, л. 269. Цит. по: Преступные цели — преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР. М., 1985, док. № 155, с. 257. 2. Доклад об оперативной обстановке № 101, СССР.

⁶ Nuernberg Military Tribunal Volume IV «The Einsatzgruppen Case».

батальйонів поліції «Polizei-Bataillon» порядку⁷⁾ ліквідувала 33 771 єврея у період з 29 по 30 вересня 1941 р.».

Військовополонені червоноармійці під конвоєм німецьких солдат засипають землею ділянку Бабиного Яру, де лежать тіла громадян розстріляних нацистськими окупантами. Київ, початок жовтня 1941 р.⁸

В своїй книзі «Бабин Яр: Книга пам'яті» І. М. Левітас пише: «Розстріли продовжувалися два роки. За цей час були знищені десятки тисяч людей різних національностей: євреї, українці, росіяни, цигани. До речі, циган розстріляли в перші ж дні окупації, одразу після євреїв: три куренівські табори. Розстрілювали за Кирилівською церквою, там же на Куренівці. Було їх

⁷ John R. Angolia / Hugh P. Taylor: Uniforms, Organization & History of the German Police Volume.

⁸ ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-239888. Автор: Йоганнес Геле (Johannes Hähle), фотограф 637-го загону 6-ї армії Вермахту.

майже 100 чоловік. А останніх циган розстріляли перед самим звільненням Києва: 12 кибиток, які намагалися виїхати з Києва».⁹

У різних публікаціях даються різні цифри загальної кількості знищених у Бабиному Яру — приблизно від 70 тисяч до 200 тисяч осіб. У 1946 році на Нюрнберзькому процесі наводилася оцінка близько 100 тисяч осіб, згідно з висновками Державної Надзвичайної комісії для розслідування нацистських злочинів під час окупації Києва¹⁰.

29 вересня 1941 року. Кияни ідуть в Бабин Яр. Німецький офіцер – автор фото підписав його: "Остання земна путь євреїв". *Фото: Проект «Київський фотоальбом» з колекції Стефана Машкевича*

⁹ Левитас И. М. Бабий Яр: Книга памяти. – К: Изд-во «Сталь», 2005. – С. 11. – 570 с.

¹⁰ Нюрнбергский процесс. Сборник материалов под ред. К.П. Горшенина, Р.А. Руденко, И.Т. Никитченко. - М.: Государственное издательство юридической литературы. Т.1. - 1954. - 988с.

Члени Державної Надзвичайної комісії в Бабиному Яру. 1943-1944 рр.

Куренівська трагедія 13 березня 1961 року¹¹

Перше рішення про забудову Бабиного Яру планувалося ще в 1930 р. в зв'язку з трьохлітнім планом розвитку Києва, і Бабин Яр розглядався як майбутній районний парк. А в 1940 р. тут планувалося будівництво лижної бази і трампліна (додаток 1.).

Ще в жовтні 1944 року рішенням міськвиконкому №239/2 Київському Кар'єроуправлінню була відведена земельна ділянка в районі Бабиного Яру під розробку піщаних кар'єрів для цегляних заводів.¹²

13 березня 1945 року Раднарком і ЦК Компартії України прийняли постанову № 378 «Про будівництво монументального пам'ятника на території Бабиного Яра»¹³, яке так і не було реалізоване (додаток 2.).

По п'ятирічному плану відновлення і розвитку Києва на 1946-1950 рр. на будівництво парку в Бабиному Яру в 1950 році передбачалось виділити 350

¹¹ В даному розділі використано матеріали із статті Тетяни Євстаф'євої «К 50-летию Куреневской трагедии» [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://photohistory.kiev.ua/articles.php?a=1>

¹² ДАК, ф. Р-1, оп. 4, д. 33, л. 147.

¹³ ЦДАГОУ ф. 4906 оп. 1, д. 6. л. 63.

тис. рублів.¹⁴ Цим же планом передбачалось будівництво пам'ятника жертвам фашистського терору в Бабиному Яру.¹⁵ Автором останнього проекту був головний архітектор О. Власов, а строк введення в експлуатацію – 1950 рік,¹⁶ однак це також не було реалізоване (додатки 3, 4.).

28 березня 1950 року Київський міськвиконком прийняв рішення № 582 про створення гідро відвалів у відроги Бабиного Яру, підписане головою міськвиконкому Олексієм Давидовим¹⁷ з подачі міністерства промбудматеріалів підготовлених московським трестом Гідромеханізації.¹⁸ Проект передачі рідкого ґрунту був експериментальним.

У вересні 1950 року Всесоюзним контролем по проектуванню і виробництву способом гідромеханізації «Будгідромеханізація» Головбудом Міністерства промисловості будівних матеріалів СРСР був виконаний технічний проект гідромеханізації розкривних робіт на глиняному кар'єрі Петровського цегляного заводу №1 і поданий на розгляд Київському міськвиконкому.

¹⁴ ЦДАГОУ ф. 1, оп. 79, д. 191, л. 183.

¹⁵ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 79, д. 191, л. 113.

¹⁶ ЦДАГОУ ф. 1, оп. 79, д. 191, л. 269.

¹⁷ Давидов Олексій Йосипович – український радянський діяч, голова виконавчого комітету Київської міської ради депутатів трудящих (1947–1963 рр.). Народився 19 серпня 1907 р. Закінчив Київський політехнічний інститут. У 1930-х роках працював на заводі «Червоний екскаватор». З 1938 року – перший секретар Жовтневого райкому КП(б)У м. Києва. Під час оборони Києва у 1944 р. був комісаром правого сектора оборони. З 1944 року працював секретарем Київського міського комітету КП(б)У. З грудня 1947 р. – голова Київської міської ради депутатів трудящих. Помер 20 жовтня 1963 р., похований на Байковому кладовищі у Києві. Перший секретар Київського обкому КП України П. Шелест так оцінював постать О. Давидова у мемуарах: «Вчора, 20 жовтня, раптово помер О.Й. Давидов, голова Київського міськвиконкому, хороший комуніст, відмінний працівник, вірний товариш. Він дуже багато вклав праці в місто, головою міськвиконкому був понад 12 років. Дехто його вважав суворим, черствим, відлюдькуватим – це неправда. Він був душевною людиною, непідкупним, не лицемірів, завжди мав свою думку. Мені дуже шкода його, це велика втрата, міг би ще багато років попрацювати і принести велику користь для справжнього діла. З приводу цього скорботного випадку я зателефонував М.С. Хрущову. Він дуже тривожно і з великим співчуттям поставився до смерті Давидова. Розпитував, як це трапилося, говорив дуже тепло про Олексія Йосиповича, дуже шкодував. Дав згоду підписати некролог і помістити повідомлення в центральній пресі». //Куренівська трагедія 13 березня 1961 р. у Києві: причини, обставини, наслідки. Документи і матеріали / Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.), Г.В. Боряк, В.М. Даниленко (кер. кол. упоряд.) та ін. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – С. 469. – 548 с.

¹⁸ ДАК ф. Р 1 446, оп. 1, д. 3, л. 64.

На засіданні 24 жовтня 1950 року заводу було дозволено ввести замив відрогів №1 та №2, не замиваючи відріг №3. Рішенням № 2405 було вирішено в першу чергу замивати відроги №1 та №2 до відміток поверхні землі біля відрогів, а також передбачити намив основного верхів'я яру, починаючи від вул. Лагерної (нині вул. Дорогожицька) до відміток поверхні землі біля яру.¹⁹

Олексій Давидов

Таким чином, передбачувалось повністю зрівняти з землею весь Бабин Яр, починаючи з верховин біля нинішньої вул. Дорогожицької. Переводячи відмітку намиву на рівень поверхні землі, заклали майбутню катастрофу.

Цегляний завод працював у три зміни хоча по проекту було зазначено не більше восьми годин роботи на добу, відповідно об'єм пульпи перевищував розрахункові норми у три рази. Крім того дамби зробили не з бетону а із землі, а для відводу рідини використовували занадто вузькі труби, не даючи воді поглинатися. Також робота продовжувалась не вісім місяців, як було заплановано, а цілий рік.

Заливка пульпи Петрівським цегляним заводом у Бабин Яр

¹⁹ ДАК, ф. Р-1446, оп. 1, д. 3, л. 10.

На протязі 1951-1952 рр. були намиті відроги № 1 та № 2. Рішенням міськвиконкому № 2546 від 2 грудня 1952 р. Петрівським цегляним заводам було дозволено заливати і відріг №3 до рівня землі,²⁰ і ці роботи продовжувались аж до трагедії.

16 листопада 1954 р. київський міськвиконком приймає ще одне рішення № 1904 про залив відрога №3, незважаючи на діючий газопровід, прокладений в урочищі.²¹

12 квітня 1955 року приймається рішення № 419 про замив верхів'я Бабиного Яра породами з Петрівських цегляних заводів № 1 та № 2 від верхів'я Бабиного Яру до вул. Лагерної²² до продовження вул. Дорогожицької до поверхні землі верхів'я.²³ Так, фактично з 1954 року починається замив верхів'я Бабиного Яра, де почала накопичуватися вода.

О. Власенко в геологічній характеристиці вказував на аварійну частину Бабиного Яру. Начальник Спецінспекції Подільського району м. Києва Глущенко ще 11 лютого 1957 року вказував начальнику Київського відділу «Гідромеханізації» Б. Ципенюку і директору заводууправління Петрівських цегляних заводів Брацило на аварійний стан відрогів.²⁴ Не зважаючи на ці застереження, замив урочищ продовжувався.

У 1958 р. міськвиконком розпорядженням № 703 від 11 грудня 1958 року поставив задачу залити верхів'я Бабиного Яру. Це було останнє рішення міськвиконкому по замиву відрогів Бабиного Яру.

З 1959 року починається будівництво житлового масиву Сирець. З ціллю отримання корисної для забудови площі а також для уникнення розростання урочища було вирішено ліквідувати Бабин Яр.

Планувалось залиття урочища наливом ґрунту, який транспортувався по трубах у вигляді пульпи із кар'єрів Петрівських цегляних заводів, які

²⁰ ДАК ф. Р-1446, оп. 1, д. 3, л. 70.

²¹ ДАК ф. Р-1446, оп. 1, д. 3, л. 71.

²² Мельникова вулиця в 1869-1922 рр. і 1944-1957 рр. мала назву вул. Дорогожицька. Сучасна назва на 1922-1944 рр. і з 1957 року. В документі одна і та ж вулиця називається то вул. Мельникова то вул. Дорогожицька.

²³ ДАК ф. Р-1446, оп. 1, д. 3, л. 72.13.7 ДАК ф. Р-1446, оп. 1, д. 19, л. 6.

²⁴ ДАК, ф. Р-1446, оп. 1, д. 3, л. 8.

добували глину для виготовлення цегли. Тоді суспільство виступало проти замиву Бабиного Яру і будівництва парку.

Територію продовжували замивати і об'єм маси, яка повинна була бути відведена у відроги, збільшувалася з кожним роком: від 1,25 мільйонів кубічних метрів ґрунту, як планувалось в 1950 році до 4 мільйонів кубічних метрів, до того ж 3,2 мільйони кубічних метрів було нарито в третій відріг.

Будівництво гідровідвалів в третьому відрозі здійснювалося ділянками (терасами) від нижньої до верхньої частини яру. За обсягами, позначок і термінів наміву ділянки третього відрозі характеризувалися такими даними:

На ділянку № 1 в період до 1955 р. нарито до позначки 145 метрів 568 тисяч кубічних метрів ґрунту. Ділянка № 2 до висоти 155 метрів і об'ємом 1,452 мільйона кубічних метрів намівалася протягом 1956-1958 років. Ділянка № 3 об'ємом 1,076 мільйонів кубічних метрів ґрунту намитий в 1959-1960 рр. до позначки 165 метрів. Всі три ділянки (тераси) поділялися між собою намитими для стримування земляної маси дамбами, висота яких дорівнювала: першої – 25 метрів, другий і третій – по 10 метрів від подошви до гребеня.

Для скидання освітлених вод, з яких попередньо вилучалися сторонні домішки, на ділянці № 1 спорудили два колодязі з чотирма водовідвідними металевими трубами і стояками діаметром по 350 мм кожен. А на ділянках №2 і №3 побудували для цієї мети тільки по одному колодязю з одного металевою трубою діаметром 450 мм. кожен.

В початку 1961 р. спеціалізоване управління "Гідромеханізація" № 610 повинна була закінчити роботи в Бабиному Яру і передислокуватися для виконання аналогічних робіт в Реп'яхів Яр.

Однак, оскільки нова ділянка підготовлена не була, керівництво СУ-610 дало вказівку продовжувати намів в Бабиному Яру, хоча вже на початку грудня 1960 року відроги були заповнені до проектної позначки, і зайве нагромадження розрідженого ґрунту могло призвести до руйнування дамб. Це питання було предметом обговорення на виробничій нараді СУ-610 в грудні 1960 року але подальший намів припинений не був. Місцеві жителі задовго до аварії сигналізували про те, що в яру збирається вода, що вона з'являється на стадіоні "Спартак", що може статися затоплення, і просили вжити заходів. Але нічого зроблено не було.

У лютому 1961р. закінчивши намив останньої, третьої дамби в третьому відрозі до позначки 166, спеціалізоване управління "Гідромеханізація" № 610 приступило до замивання озера між дамбою № 3 і верхів'ям третього відрозі Бабиного Яру. В результаті робіт на третій ділянці утворилося спорудження – дамба-перемичка, яка поділила третю ділянку на дві ділянки. Таким чином, була намита яка не передбачена проектом так звана дамба № 4 висотою 1 метр, тобто утворивши четверту ділянку. Очищену воду з озера, створеного між перемичкою і верхньою частиною відрозі, скидала нагорі насосна станція. Вода в колодязі нижніх терас не надходила. 7 березня 1961 року насосну станцію демонтували, а подача пульпи в озеро тривала до 7 години ранку 13 березня 1961 року. Оскільки пульпа з 7 березня подавалася, очищена вода не скидалася, а талі води прибували, рівень води в озерці піднявся над відмітками в нижній частині дамби на 90 сантиметрів. В результаті цього у верхній частині третього відрозі Бабиного Яру був накопичений величезний обсяг води – 25-30 тисяч кубічних метрів, яка під впливом сильного поривчастого вітру хвильовими ударами стала руйнувати верхню кромку намивної дамби, виконаної з піску.

О 6 годині 45 хвилин 13 березня 1961 року вода, розмиваючи намити дамбу-перемичку четвертої ділянки, утворила в ній ополонку і почала надходити в колодязь на третю ділянку. Помітивши це, працівник СУ-610 М. Соловей, який чергував на відвалі, спробував лопатою "залатати" ополонку, але зробити цього не зміг, оскільки ґрунт на ділянці і дамби-перемичці був ще досить мерзлим. А вода продовжувала прибувати. Колодязь не міг пропустити всю масу, вода почала переливатися через гребінь третьої дамби, знесла його і саму дамбу довжиною 40, шириною 20 і висотою 8 метрів. Зруйнувавши третю дамбу, вода почала прибувати на другу терасу, з неї частину скидалася колодязем на першу терасу, а основна маса води активно руйнувала вже другу дамбу через її гребінь біля правого схилу відрозі. Після цього розріджена піщана маса, падаючи з висоти, почала швидко ламати першу дамбу. Руйнівну силу води посилював величезний перепад на першій дамбі, висота якої становила 25 метрів. Таким чином, перша і друга дамби, намиті з піску, в одну мить були знесені водою, і о 8 годині 30 хвилин величезний потік густого бруду висотою в 4 і шириною в 20 метрів зі швидкістю 3-5 метрів в секунду стрімко понісся вниз – на Куренівку.

У Центральному Державному архіві громадських організацій України зберігаються щоденні довідки про проведену роботу з ліквідації наслідків затоплення в районі вул. Фрунзе Подільського району м. Києва, складені

головою Урядової комісії з ліквідації наслідків аварії другим секретарем ЦК КПУ І. Казанцевим²⁵ для ознайомлення членів і кандидатів в члени Президії ЦК КП України.

За висновком Державної експертної комісії з виявлення причин аварії в районі Бабиного Яру: "Згідно з висновками залучених фахівців Академії наук УРСР, Академії будівництва і архітектури УРСР і проектних організацій аварія сталася в результаті помилок, допущених в проекті і порушення технології виконання робіт, вироблених спеціалізованим управлінням № 610 Міністерства будівництва УРСР, що призвело до великого насичення водою нижніх шарів наміву і зосередження значної кількості води в верхів'ях яру"²⁶.

Відразу ліквідувати причину аварії було неможливо, і ще в квітні 1961 року за висновком експертів залишалася загроза повторного сповзання намівного ґрунту.²⁷

Щоб уникнути в подальшому повторення аварії в 1961-1962 рр. проводилися заходи по зміцненню території Київської обласної лікарні, психіатричної лікарні ім. Павлова та інших прилеглих територіях, а в травні 1961 року міськвиконкомом було прийнято рішення № 752 "Про припинення виробництва цегли на заводі № 2 Петрівського заводоуправління цегельних заводів".

І ще один аспект, який ніколи не порушувалося, оскільки дані знаходилися під грифом "Цілком таємно" – реакція жителів міста на події, що сталися. Про це йдеться в довідках та інформаціях, які готували для ЦК КПУ

²⁵ Казанець Іван Павлович – партійний та державний діяч доби СРСР. Народився на Дніпропетровщині 12 жовтня 1918 р. У 1937 р. закінчив Дніпропетровський індустріальний технікум та Сибірський металургійний ін-т (1944). Працював на різних посадах Кузнецького металургійного комбінату та Єнакіївського металургійного заводу. Заступник секретаря парткому заводу (у 1945 р.), заступник начальника, начальник цеху (1947 р.), парторг ЦК ВКП(б) заводу (1950 р.). 1-й секретар Єнакіївського міськкому КП(б)У/КПУ, Макіївського міськкому КПУ (1952); 1-й секретар Донецького обкому КПУ (1953 р.). Від 1960 р. – 2-й секретар ЦК КПУ. У червні 1963 р. призначений головою Ради міністрів УРСР. Від вересня 1965 р. – міністр чорної металургії СРСР. У 1985 р. вийшов на пенсію. // Куренівська трагедія 13 березня 1961 р. у Києві: причини, обставини, наслідки. Документи і матеріали / Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.), Г.В. Боряк, В.М. Даниленко (кер. кол. упоряд.) та ін. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – С. 470. – 548 с.

²⁶ ЦДАГОУ ф.1, оп. 24, д. 5358, л. 15.

²⁷ ЦДАГОУ ф.1, оп. 24, д. 5358 л.5

Голова КДБ при РМ УРСР В. Нікітченко і начальник Управління КДБ при РМ УРСР по Київській області генерал-майор П. Тихонов. Наводимо витяги з щоденних довідок та інформацій за період з 14 по 22 березня 1961 року: "Від агентури, довірених осіб продовжують надходити повідомлення про реагування населення на випадок. Більшість осіб, з якими спілкувалися агентура і довірені особи позитивно реагували на повідомлення Київського радіо²⁸ про подію, однак окремі особи висловлювали нездорові і неправильні судження:

- «Там треба було б пам'ятник поставити, а не розгортати таке будівництво».
- «У те, що сталося винен голова міськвиконкому Давидов, так як про те, що в місці прориву вже давно просочувалася вода, повідомляли жителі цього району в райвиконком і міськвиконком».
- «Частина осіб єврейської національності продовжують висловлювати нездорові судження, пов'язуючи будівництво об'єкта в Бабиному Яру з жертвами, розстріляними німцями під час Великої Вітчизняної війни».
- «Надумали будувати масив на Бабиному Яру, замість того, щоб побудувати там пам'ятник загиблим євреям».
- «Це піднялися трупи євреїв, розстріляних німцями в період окупації Києва».
- «Не треба було оскверняти пам'ять загиблих в Бабиному Яру, тому і сталося таке лихо».
- «Особи, з числа церковників, катастрофу пов'язують із закриттям Києво-Печерської Лаври».
- «Лавру 11 березня закрили і всіх повиганяли, а 13 березня на Куренівці сталося лихо, загинули тисячі людей. Від Кирилівської лікарні йшла валом вода, змішана з піском і глиною, і все, що траплялося на шляху, було зметено. Загибло багато людей. Ось чудо і жах. Гнів божий».

Міська влада відразу ж приступили до ліквідації наслідків аварії. Але головною метою як і раніше залишалася забудова місцевості. Були проведені перепланування самого Бабиного Яру і навколишньої території, з'явилася нова магістраль – Новоокружна (1969-1993 рр. – Дем'яна

²⁸ Лише 16 березня 1961 р міське радіо повідомило про трагедію, радіо чули не всі, а в газетах про це не було ні слова. І передача велася тільки для Києва, в масштабах країни про це повідомлено не було.

Коротченка, з 1993 року – Олени Теліги). При цьому міркування господарської економії знову превалювали над заходами безпеки. У 1962 році приймається рішення про остаточну ліквідацію кладовищ на вул. Мельникова і перепланування цієї території. У наступне десятиліття послідовно знищується Єврейське кладовище, де розміщується спортивний комплекс і комплекс телецентру, стара частина Військового (колишнього Братського) кладовища, на якому зводиться телевежа. Заважаючи будівництву споруди зносяться, зелені насадження вирубуються. У 1980 р. на території Бабиного Яру в основному було закінчено будівництво парку культури і відпочинку Шевченківського району площею 118 га. (архітектори В. Гопкало, В. Гречина, В. Коломієць) і Бабин Яр практично зник з лиця землі. Залишилася недоторканою тільки невелика частина верхів'я Бабиного Яру, де 2 липня 1976 року був відкритий пам'ятник "Радянським громадянам і військовополоненим солдатам і офіцерам Радянської Армії, розстріляним німецькими фашистами у Бабиному Яру" (скульптори М. Лисенко, О. Вітрик, В. Сухенко, архітектори А. Ігнащенко, Л. Іванченко, В. Іванченков).

Те, що сталося, залишається гірким уроком наслідків халатності і безвідповідальності. Адже Куренівської трагедії могло й не бути, якби не горезвісний "людський" фактор. За фактом трагедії було порушено кримінальну справу. Його розглядала з 2 по 24 серпня 1961 р. судова Колегія з кримінальних справ Київського обласного суду. Було винесено судовий вирок за статтею 165 ч. 2 (зловживання владою або службовим становищем, що призвели до тяжких наслідків). Визнані винними і засуджені на різні терміни позбавлення волі 6 чоловік: начальник, головний інженер і начальник Петрівської ділянки СУ-610, головний інженер тресту "Укргідроспецбуд", і два московських проектувальника – за те, що допустили випуск технічного проекту з помилками. Давидову А. І. в березня 1961 року було оголошено сувору догану за відсутність контролю з боку міськвиконкому та його управлінь за якістю виконуваних робіт з гідронамиву в Бабиному Яру.

Спогади очевидців Куренівської трагедії²⁹

Незважаючи на переслідування органів, збирали свідчення очевидців «по гарячих слідах». З величезною вдячністю ми ставимося й до тих свідків, котрі погодилися пригадати те страшне минуле тільки сьогодні. Певну кількість інформації все ж таки вдалося зібрати в архівах та музеях...

²⁹ Л. Анісімов Куренівський Апокаліпсис — К., 2000 — 92 с.

«Ще в суботу 11 березня я побачив, що струмочки води, яка збігала дамбою, перетворилися на маленьку, але стрімку річечку, – свідчив на суді екскаваторник В. А. Барибін. — Робітники, що працювали на відвалах, були схвильовані та зателефонували до міськвиконкому. «Все гаразд, не хвилюйтесь», — почулося у відповідь. Наступного дня вода вже йшла на повну силу.

Найбільш обережні з куренівців зачинили свої домівки та вирушили до родичів та знайомих в інші райони міста. Багатьом це врятувало життя, адже пульпа, рухаючись з величезною швидкістю, трощила будиночки, мов іграшкові».

Вчитель праці середньої школи № 70 М. Ільченко ще опівдні 12 березня прогулювався з дружиною верхньою терасою Яру. Подружжя звернуло увагу, що з боку котловану потік води весь час посилюється і вже заливає пагорби. Близько 19-ої години, повертаючись додому, подружжя вирішило перетнути Яр дамбою. Там, зустрівши учнів, які засвідчили, що робити це небезпечно, адже по дамбі сильно тече вода, Ільченко вирішив не ризикувати і піти в обхід.

Вже тоді справжній водоспад переливався через дамбу і всю ніч підбирався до Куренівки, заливаючи дорогою все можливе, зокрема й підвали приватних будинків. Забудована частина вулиці Фрунзе була на три метри нижчою за проїжджу частину, і вода почала швидко заповнювати її, насамперед територію РЕД ім. Красіна. Оскільки під час злив та повенів це траплялося й раніше, працівники установи не били на сполох, а сподівалися на власні сили.

Працівник відвалу М. І. Соловей в свою зміну завжди перебував на відвалі один, адже майстри сюди не навідувалися. Ось що з його слів занотувала слідча комісія: «В день аварии работы по намыву производились по принятой схеме. Рабочий тов. Соловей сообщил, что примерно в бч. 45м. утра, обходя работы перед концом смены, он обнаружил на дамбочке № 4 размыв со стороны правого склона оврага. Ширина промытого участка в дамбе составляла около одного метра. Он пытался ликвидировать этот размыв путем засыпки прорана песком вручную, однако песок сносило текущей водой, так как дном прорана оказалась ледяная корка, по которой легко скользил песок... Тов. Соловей М. И. спустился к колодцу и обнаружил, что тот не успеваает отводить воду. Убедившись, что он не сможет сам ликвидировать начавшуюся аварию, он побежал в контору Стройучастка СМУ 610 треста «Укргидростроймеханизации».³⁰

«Я їхав на роботу у трамваї в бік Подолу. Не доїхавши до депо, трамвай зупинився, оскільки утворилася величезна калюжа, форсувати яку могли лише

³⁰ ДАК, ф. Р-1446, оп.1, спр.7, а.5

вантажівки. Одна з них підбрала мене, і я поїхав далі, але бачив, що з боку Куренівки зібрався величезний натовп, який спостерігав за розвитком подій», — такою побачив картину в понеділок о 8-й ранку свідок О. Васильченко.

Підполковник міліції А. В. Аксеновський о 9.20 знаходився на вулиці Фрунзе, 109 та намагався розосередити людей, які опинилися в утвореній транспортом пробці. Невдовзі побачив, як з величезною швидкістю прокотився вал земляної маси, що знищив стовпи електромережі. Запалав дріт, вибухнув бак автобуса.

Ось ще кілька документів. Цього разу з матеріалів розслідування, яке проводив НДІАСС. Ці документи допоможуть з хронологічною точністю відтворити картину того, що відбувалося в Бабиному Яру.³¹

Свідок Г. Н. Якушенко. «Утром, в 7.00, я увидел, как начала течь, вода у левого склона оврага через нижнюю дамбу (у правого склона оврага). Видел, как вода начала рвать уступы дамбы. Раньше дамба была в хорошем состоянии, мы ходили по ней через овраг. Посмотрев некоторое время на переливающуюся через дамбу воду, я пошел пить чай. Уходя я заметил, что потоки воды сделали несколько промоин по откосам дамбы. Уже сидя в комнате, я услышал шум, похожий на взрыв».

П. К. Маршал, котрий прибув у район вулиці Фрунзе о 8.30, побачив, що з гирла Бабиного Яру зростає наплив води, яка вже залила проїжджу частину і зупинила дорожній рух, свідчить, що о 9. 10 він піднявся Радянською вулицею до верхів'я Бабиного Яру. Ухилами дамби стрімко текла вода. О 9.20 дамбу прорвало. Рідка глиняна маса миттєво рушила вниз.

Свідок І. В. Ісаков: «Утром 13 марта, услышав шум воды, я вышел на склон оврага. Было около восьми. Через откосы нижней дамбы с левой стороны (смотрел с нижнего бьефа) текла вода. Вода текла также через две трубы, которые выходили из-под основания дамбы. Вода, пульсируя с разным напором, то поднималась на метр, то спадала. Через эти трубы вода не шла в течение года. Разрыв дамбы произошел мгновенно и увлек за собой часть глиняного склона оврага. В момент разрушения я почувствовал подземный толчок. Я и раньше замечал, проходя по дамбе, что земля у левого склона, если смотреть из моего дома (Лютневий провулок, 2. — О.А.), сильно увлажнена и похожа на трясину».

Початкова висота валу сягнула 14 метрів (це чотириповерховий будинок), а швидкість сягала 5 метрів за секунду. О 9 годині 30 хвилин

³¹ ДАК, ф. Р-1446, оп.1, спр.7, аа.25, 26, 29, 30).

пульпа дісталася Куренівки та знищила площу близько 30 гектарів. Висота валу в районі вулиці Фрунзе зменшилась вдвічі, але й цього було достатньо, аби загинуло кілька сотень людей. Ще близько півгодини пульпа розтікалася по району, вода наповнювала низину ще впродовж двох годин. Поступово розріджена пульпа ставала твердою, мов каміння. Вже в такому вигляді висота цієї маси місцями досягла трьох метрів.

Згадує викладач музики В. Галич: «Зранку на тролейбусі поїхала за конспектом до подруги на Куренівку. Дісталася зупинки «вулиця Нагірна». Далі тролейбуси не йшли. Пішки зійшла вниз і побачила пойнятий вогнем автобус. На нього впав електростовп. Погляд зупинився на жінці, яка піднімалася вгору. Пальто на ній було дуже брудне, з-під розірваної хустки стирчали шматки волосся. Вона рухалася, немов сліпа, і щось кричала. Мабуть, збожеволіла. Хтось вигукнув: «Лавина дійшла до стадіону «Спартак»». Перелякані свідки кинулися вгору до лікарні імені Павлова. Я пройшла повз Кирилівську церкву та клубу і побачила картину, від якої не могла відірвати очей близько години. Гуділо, як море під час шторму. Лишилося в пам'яті: лавина несе молоду жінку. Потік буро-жовтого кольору, а на поверхні — лялькова голівка і підняті догори руки. Голова кружляє. Все скидається на якийсь жах. Згодом бачу ще кількох нещасних, здається, що вони вже мертві. Побачила матір з немовлям. Лавина цупко притулила дитинку до матері, й вона через силу намагається врятувати немовля та підняти його якомога вище. Інколи їй це вдається. Бачипа людей в лікарняних халатах, що рятувалися на даху лікарні. Піднімали дітей, якісь речі... Допомагали військові. Ще пам'ятаю дівчину. Вона вчепилася в поперечини драбинки (чи то було обмаль сил, чи вертоліт був заповнений вщент), але її врятували».

Панорама Куренівської катастрофи, на якій можна побачити перекинутий громадський транспорт. Фото ГДА СБУ / УНІАН.

Вчителька М. Н. Новгородська пригадує: «Утром прибежала соседская девочка и сообщила, что в переулке (ймовірно Дмитрівському або Нагірному. — О. Анісімов) очень много воды, троллейбусы не ходят. Я села в автобус, салон которого был так переполнен, что меня буквально припечатали к задней

двери. Проехав немного, автобус застрял напротив стадиона «Спартак». Вода стала достигать окон машины. Шоферы всех застрявших машин выбирались из них и плыли на противоположную сторону к ограде стадиона (**майже всі вони загинули. — О.А.**). В автобусе стоял страшный крик. Люди осознали, что погребены заживо. И вдруг все потемнело. На нас шел вал — сплошная пенящаяся масса какого-то серого цвета. Вал был выше домов и закрывал собой небо. Стоявший впереди меня человек (позже узнала, что это был главный режиссер киностудии имени Александра Довженко) на мгновение рывком раздвинул двери и шагнул вперед. Я — вслед за ним. Поток сбил меня с ног, но чудом оставшись на поверхности и барахтаясь, я добралась до ограды стадиона. Когда я взобралась на нее, раздался взрыв — автобус, из которого я несколько мгновений назад выбралась, был объят пламенем. Кто-то выбил переднюю дверь, но спаслись только женщина и две девочки. У них сильно обгорели волосы.

Згадує Надія Федотівна Вовк. «Ранком 13 березня я поспішала на роботу на Повітрофлотський проспект. Автобус маршруту № 3 був переповнений пасажирями. Коли ми наблизилися до депо імені Красіна, стало зрозуміло, що проїхати цим відрізком вулиці Фрунзе вже неможливо: починаючи від Петропавлівської вулиці, вся дорога була залита водою.

Автобус зупинився. Води, що прибувала з Бабиного Яру ставало дедалі більше, тож водій запропонував бажаним залишити салон. Я була ледь не найближча до виходу і тому негайно вийшла біля маленького місточка — майже навпроти трамвайного депо. Під цим місточком завжди текла вода і, мабуть, зникала в каналізаційній мережі. Але цього разу, вийшовши з автобусу, я побачила величезний потік води, який повністю залив місточок. Течія була такою стрімкою, що несла різні предмети десь згори: ночви з оцинкованого заліза, дошки, каструлі і навіть дитячі іграшки. Завзято працювали військові, пожежні, які намагалися відкачувати воду. Потік води все збільшувався. Давно зупинилися тролейбуси, трамваї та інший транспорт. Люди були схвильовані тим, що не можуть подолати цей відрізок дороги, аби не запізнитись на роботу.

В той час я працювала в Київській міській Державтоінспекції, де на мене чекали важливі справи. Хотіла зателефонувати. До телефону-автомату на розі вулиць Фрунзе та Нової дороги вишикувалася неймовірна черга, в якій простояла кілька хвилин, а здавалося — цілу вічність. Каламутна вода вже дісталася будки. Якись молодики опанували паркани та дерева. Біля місточка, про який вже згадувала, росли чотири верби, я добре їх знала, оскільки раніше мешкала неподалік. На роботу та з роботи ходила повз них через місточок, який мені дуже подобався.

Раптом почувся якийсь брязкіт, а за ним вибух. Всі повернулися у бік несподіваних звуків. Побачила полум'я — це горів автобус, в якому я їхала. Палав величезний самоскид. Справа в тому, що автобус потрапив в міцну

течію, він вже не міг повернути в бік Куренівки, а за ним понесло самоскид, який вдарив автобус, влучив у бак. Пальне спалахнуло, і полум'я швидко зробило свою справу. В цю ж хвилину чийсь голос дуже різко сповістив про найжахливіше: в наш бік просувалася страшна лавина. На мить ми завмерли, але одразу ж схаменулись і почали тікати в бік Куренівки. Я пробігла, може, метрів 10-15, не більше. Раптом почула страшний вибух, галас. Проти волі обернулася назад і, як у страшному сні, побачила рівнину на тому місці, де щойно були будівлі депо, приватні будиночки, вагончики біля трамвайного парку, в яких теж мешкали люди. Навкруги простягалася сірожовта рівнина. Раптом мене щось вдарило і звалило на землю, мене повністю поглинула багнюка. Спробувала стати на ноги, але й тоді грязюка була мені по шию. Усвідомлювала, що треба рятуватись, вибиратися в бік Куренівки. Було дуже важко, ноги не слухались. Не пам'ятаючи як, я все ж таки дісталася Петропавлівської вулиці. Рівень багнюки тут був вже нижчим. Зрештою відчула, що все страшне залишилося для мене позаду, і я побігла дорогою, на бруківці якої лежали оголені електричні дроти, які іскрилися і горіли.

Перекинутий громадський транспорт. *Фото ГДА СБУ / УНІАН*

Біля Куренівського базару (сучасний Пташиний ринок) я зупинилась і звернула увагу, що на мені немає пальта, відсутня валізка, і взагалі, лише на одній нозі черевик. На зупинці стояв автобус 45-го маршруту, який курсував від ринку до Вітряних гір. Він був переповнений пасажирами, в такому вигляді мене, звичайно ж, не хотіли пустити до салону. Тієї миті я і не

відчувала, що на моїх руках, на обличчі — рани, які кровоточили. Кров була перемішана з глиною, одяг — вогкий та брудний.

Люди ще не знали, що трапилося, не розуміли, звідки я взялася у такому вигляді. За хвилину до автобуса підійшли ще двоє чоловіків, що мали такий самий вигляд, як і я. Один з них плакав і дуже побивався, оскільки на його очах, як згодом з'ясували всі ми, загинули його дружина і донька. Пасажири автобуса розступилися, дали нам місце з краєчку...

В той час я мешкала на вулиці І. Іжакевича (Вітряні Гори). Після кінцевої зупинки автобусу №45 ще далеченько бігти. Я без пальто, без взуття, в грязюці, жодної ниточки нема сухої, кров на обличчі, на руках і ногах. Не зовсім пам'ятаю, як бігла додому. Люди злякано дивились на мене. Вдома всі накинулись на мене із запитаннями: «Що трапилося?», допомогли вимитись та переодягтися. За короткий час я вже знову була на зупинці 45-го автобусу, все не втрачала надії потрапити на роботу. З Куренівки до місця пригоди йшла пішки. Від парку ім. Фрунзе до Подільського спуску простяглась страшна рівнина, де колись був трамвайний парк, завод, маленьке містечко з вагонів, старі житлові будинки. Нічого цього не було... Все було під страшною товщею грязюки. В ній порпались люди. Хто сам рятувався, кого рятували інші. Багатьох просто неможливо було врятувати. Крики і стогін не вщухали. Хто вибирався з того місця — був схожий на мене, якою я була ще 2 години тому. Це видовище було схоже на страшний сон, а ще більшого страху добавляли ворони, які злетілись ніби з усього міста і над цим страшним місцем галасували, кружляли, наче все розуміли. Страшений холодний вітер також ніби хвилювався, шалено розгулювався, над уже покійними. З того дня я надовго забула про спокій, надовго покинув сон. Ні на одну хвилину не можна було думати про щось інше.

Через день-два повз Четверту взуттєву фабрику прорізали дорогу у товстому шарі грязюки і автобус маршруту № 3 знову працював, щодня я знову користувалась ним і чи можна було спокійно проїхати мимо? Потім звільнили основну дорогу. Декілька разів я була свідком як бульдозером розгрібали ту товщу, під якою були поховані люди».

Згадує колишній слюсар Депо Григорій Несторович Забобон. «Особенно тяжким был выпуск вагонов в то утро. Прибывающая вода заливала депо все интенсивнее, шел дождь и мокрый снег — мелкая противная крупка. Трудно было всем — и ремонтникам и линейным бригадам. Хотя и имели мы право уйти после ночной смены домой, но прилагали все усилия, чтобы трамваи вышли на линию. Слесари Иван Никитенко, Исаак Штейн, Семен Охмакевич, Володя Бакута, диспетчер Женя Дорошина, водители Борис Капитанкин, Ольга Можарская и многие-многие другие даже не осознавали грядущей опасности, продолжали самоотверженно работать. Остались в Депо работники кассы подсчета, бухгалтерии, нормировщица Таня Маслюк,

табельщица Таня Карпенко. На помощь к нам без всякой просьбы приехали Леня Баженов, Ян Трапер. До последней минуты они боролись со стихией и погибли на своих рабочих местах. «Я работал в первую смену на третьем маршруте, — розповідає Микола Турій. — Подъезжая к стадиону «Спартак», догнал вагон 11-го маршрута, на котором работала Лида Лавриненко. Трамвай стоял, образно говоря, по пояс в воде. Его колеса были полностью залиты. Ни она, ни пассажиры не решались покинуть вагон». Я остановил свой вагон несколько поодаль, но прибывающая вода начала заливать и его. Выйдя из вагона и рассчитывая добраться до депо, чтобы помочь товарищам в расчистке путей, загруженных автомашинами, троллейбусом и толпой людей, я услышал мощный взрыв. В одночасье потемнело все вокруг. На мгновение настала ночь. Огромная гора неопределенной формы вдруг вынырнула из-за здания поликлиники и, как зверь в прыжке, обрушилась на депо и на все, что находилось вблизи (**пульпа залила територію в понад тридцять гектарів. — О.А.**). Буквально в сотне метров от меня, как спичечный коробок, перевернуло вагон Лиды, и желто-грязное месиво вперемешку с трамваем, торчащими корневищами, стволами и ветвями огромных деревьев, вобрав все это в свою ненасытную утробу, устремилось в сторону 4-ой обувной фабрики, сметая на своем пути все живое. Я видел, как горели троллейбус и автобус, слышал, как кричали десятки людей, горящих заживо... Горели провода. Когда этот кошмар несколько поутих, подумал, что чудом не сошел с ума. Мне очень трудно вспоминать об этом даже сейчас, (**плаче. — О.А.**) на месте главного корпуса депо возвышался холм глины и грязи. Только на 13-ый день после катастрофы мы откопали вагон Лиды. Все в нем были мертвы. А Лиде в тот день исполнилось только двадцать лет. От свадьбы ее отделяло лишь несколько дней».

Робітники під час ліквідації наслідків катастрофи в трамвайному депо імені Красіна. Фото УНІАН / Музей Подільського трамвайного депо.

Згадує військовий В. І. Ткаченко: «Сначала мы работали вручную, при помощи лопат, а когда пригнали экскаватор, начали раздаваться вопли заживо погребенных. Еще живых людей цепляло ковшом. Стоять рядом было невыносимо. Иногда в ковш попадали руки, ноги, тела людей, разорванных ударом лавины на части. Попадались невероятно изуродованные тела людей. Всю ночь светили прожекторы, которые выхватывали все новые подробности кошмара. Где-то откопали детсадовскую группу и воспитательницу. Потом добрались до забитого людьми трамвая, полностью погребенного под многометровым слоем пульпы».

Людські кістки, які виплили з-під ґрунту. Серпень 1961 року, пів року після Куренівської трагедії. Архів Аміка Діаманта.

Вшанування пам'яті загиблих

Найболючішим було те, що радянська влада не тільки приховувала і применшувала масштаби та наслідки аварії, але й забороняла згадувати про її жертв. Довгі роки пам'ять про катастрофу жила лише в народі, бо влада не хотіла згадувати жертв свого нехлюйства. Лише в роки державної незалежності України пам'ять жертв Куренівської катастрофи належно вшановується щороку.

Про трагедію 13 березня 1961 р. нагадують кілька меморіальних знаків. З ініціативи колишньої працівниці депо ім. Красіна Левинської Лідії Архипівни з 1991 р. почали проводитися цивільні панахиди за загиблими. Саме за ініціативою Левинської Л.А. біля входу до колишнього трамвайного депо імені Красіна (нині – Подільське трамвайне депо) встановлено пам'ятник з іменами працівників підприємства, які загинули під час

Куренівської трагедії. У музеї депо є експозиція з фотографіями та іншими матеріалами про Куренівську катастрофу.

У березні 2006 року, до 45-ї річниці катастрофи, у парку відпочинку, створеному на місці заповнених відрогів Бабиного Яру, біля зупинки громадського транспорту «Парк відпочинку», відкрито пам'ятник загиблим у вигляді двох кам'яних плит і дзвону між ними.

Пам'ятний знак у пам'ять про киян, загиблих у Куренівській катастрофі. Територія НІМЗ «Бабин Яр».

До 50-х роковин Куренівської катастрофи 13 березня 2011 року біля підніжжя Кирилівської церкви громадськістю Києва встановлено хрест у пам'ять про киян, загиблих у Куренівській катастрофі, реконструкцію якого здійснено у 2016 р. Тоді ж на Лук'янівському цвинтарі на ділянці №34 (перший ряд) у пам'ять про цю подію встановлено пам'ятний знак у вигляді надгробка з написом: «Вічна пам'ять безвинно загиблим під час Куренівської трагедії 1961 року. Від працівників електротранспорту м. Києва 13 березня 2011 року».

Пам'ятник працівникам трамвайного депо ім. Красіна, які загинули під час Куренівської трагедії.

Хрест біля підніжжя Кирилівської церкви, встановлений громадськістю Києва у пам'ять про киян, загиблих у Куренівській катастрофі.

Пам'ятний знак у вигляді надгробка з написом: «Вічна пам'ять безвинно загиблим під час Куренівської трагедії 1961 року. Від працівників електротранспорту м. Києва 13 березня 2011 року». Лук'янівське кладовище.

Напередодні 60-х роковин трагедії у Національному історико-меморіальному заповіднику «Бабин Яр» відкрилась виставка «Куренівська трагедія: погляд через 60 років», яку підготували наукові співробітники Заповідника Михайло Готор та Володимир Корнелюк. А також – постійна фотодокументальна виставка «Куренівська трагедія», з якою можна ознайомитись на сайті Заповідника.

12 березня 2021 року Київський міський голова Віталій Кличко та перший Президент України Леонід Кравчук відкрили на території Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» меморіальну інсталяцію «Погляд у минуле» за авторством Олега Шовенка, яка присвячена пам'яті жертв Куренівської трагедії. У заході взяли участь перший заступник Міністра культури та інформаційної політики України Ростислав Карандеєв, в.о. генерального директора НІМЗ «Бабин Яр» Роза Тапанова, діячі культури, вчені, представники громадськості та інші.

Інсталяція являє собою монумент, який складається з більш ніж 100 цеглин, з яких у різні роки будувалась українська столиця. У монумент вмонтовано монокуляри, в яких, зокрема, демонструються документальні кадри про катастрофу, що зберігаються у Центральному державному кінофотофоноархіві ім. Г.С. Пшеничного.

Монумент встановлено біля того місця, де 60 років тому селевий потік прорвав дамбу, внаслідок чого було затоплено житлові квартали та забрано життя сотень людей.

Під час церемонії відкриття виконуюча обов'язки генерального директора Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр Роза Тапанова зазначила, що відкрита інсталяція – пам'ять про Куренівську трагедію та можливість побачити частину цієї жахливої історії, задатись питанням, чому це трапилось, навіщо хотіли зрівняти з землею Бабин Яр і що з цього вийшло.

Відкриття на території Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» меморіальної інсталяції «Погляд у минуле» за авторством Олега Шовенка.

Працівники НІМЗ «Бабин Яр»: (з ліва направо) Давид Чубінашвілі, Борис Глазунов, Роза Тапанова, Михайло Гутор, Володимир Корнелюк, Андрій Ткачук.

Меморіальна інсталяція «Погляд у минуле» за авторством Олега Шовенка.

ВЫКОПИРОВКА ИЗ ГЕНПЛАНА М-1:2100

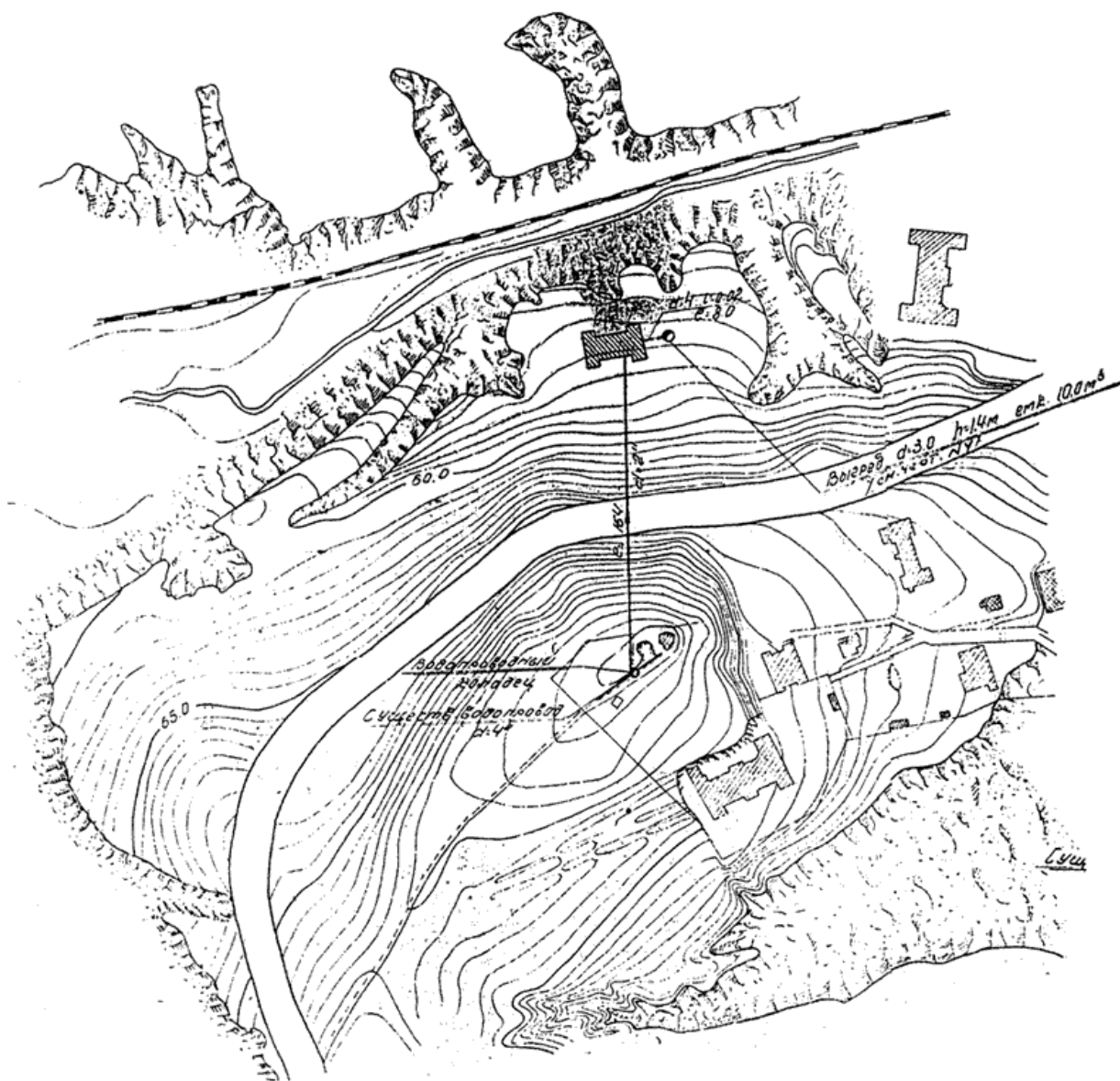
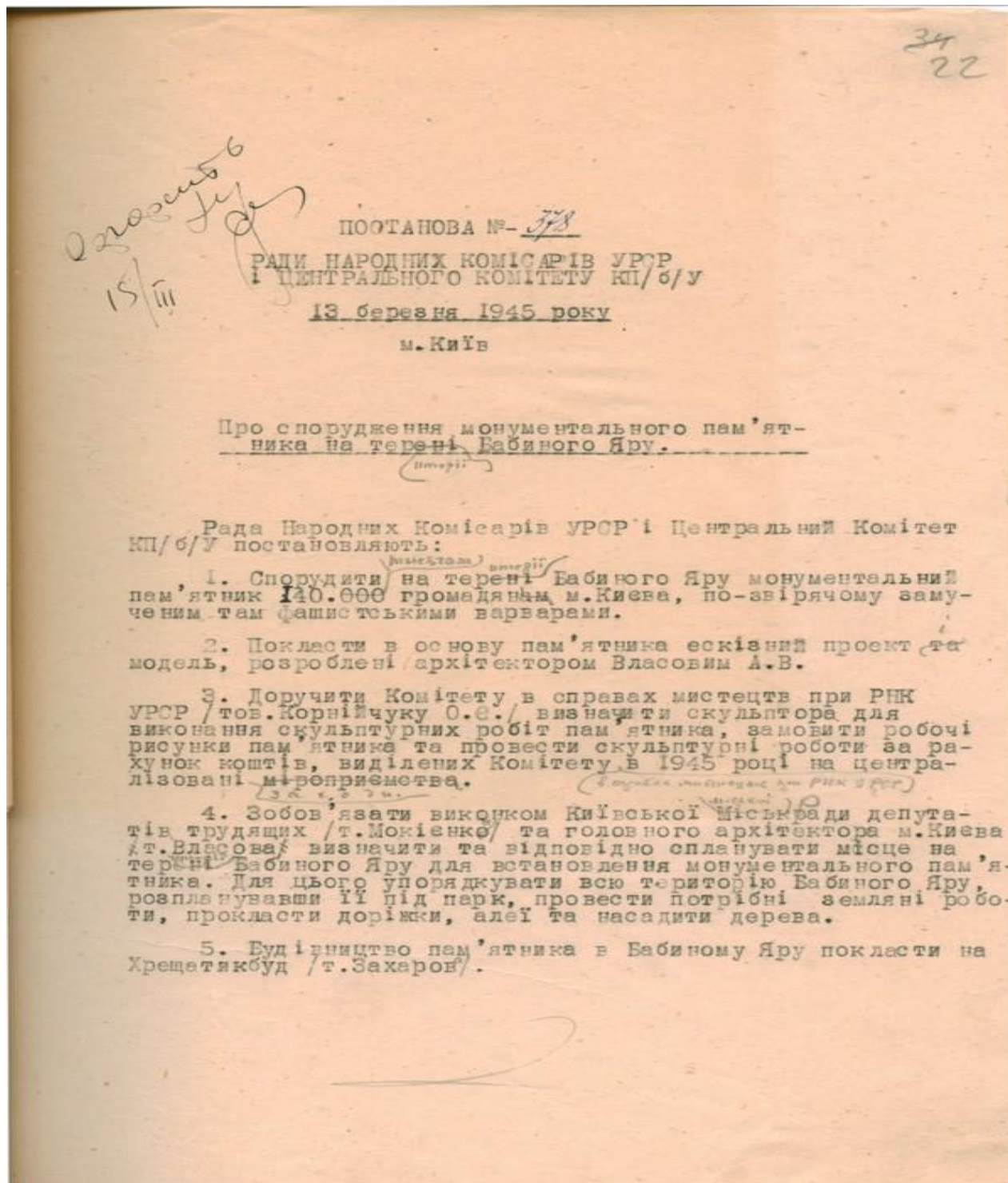

Схема розміщення лижної бази в Бабиному Яру. Проект. Викопіювання з генплану. - 1 2100. - К., 1940³²

³² ДАК, ф. Р-330, оп. 1, спр. Тисяча вісімсот п'ятьдесят-сім, арк.

Постанова Ради Народних Комісарів УРСР і Центрального Комітету КП/б/У № 378 “Про спорудження монументального пам'ятника на території Бабиного Яру”. 13 березня 1945 р.³³

³³ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 2103, арк. 22-23

35
23

На першочергові витрати по будівництву монументального пам'ятника видати з республіканського бюджету Хрещатикбуду 200 тисяч карбованців.

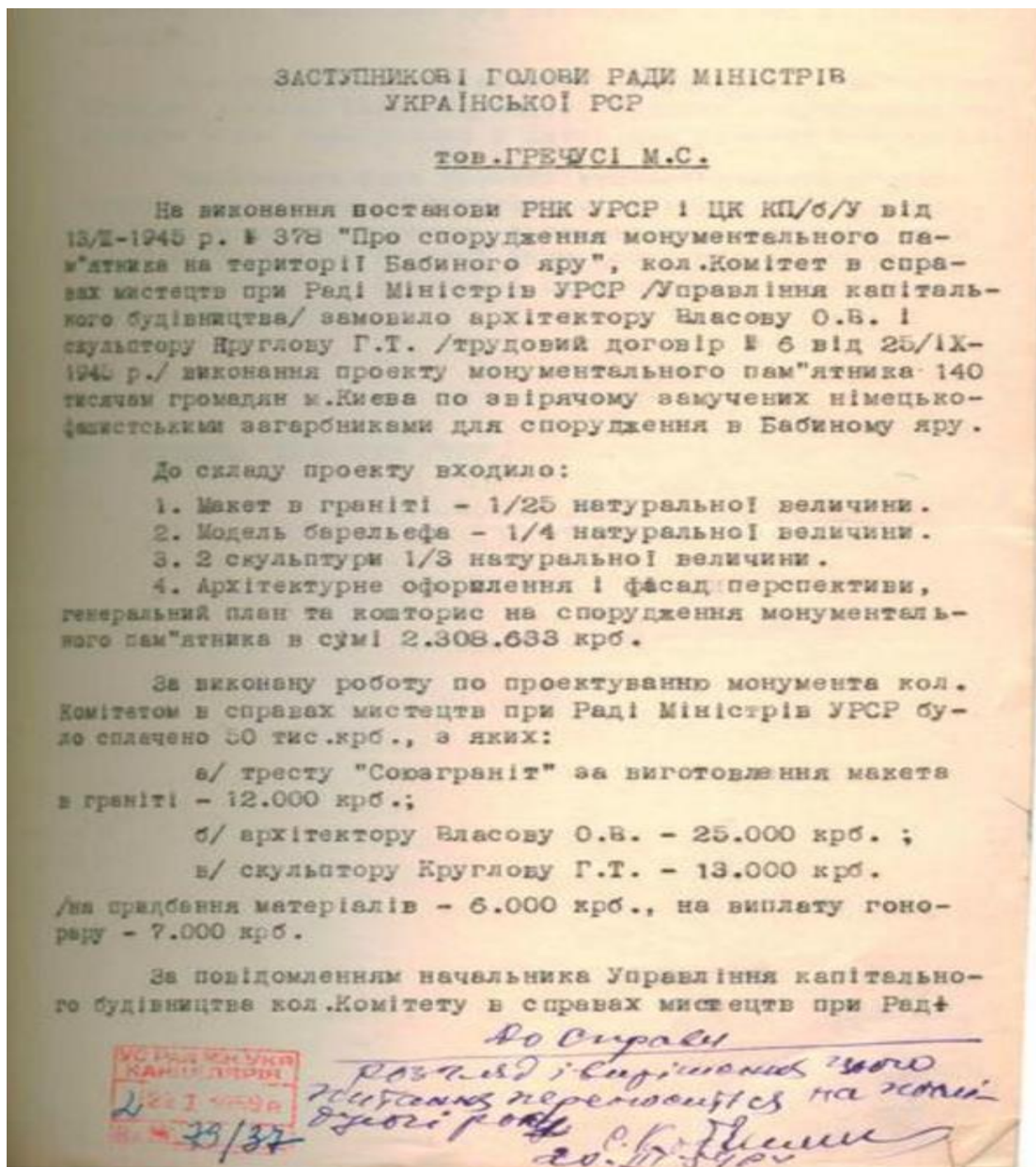
6. Для визначення витрат по будівництву пам'ятників, що їм дозволено будувати Раднаркомом УРСР в 1945 році, зобов'язати Комітет в справах мистецтв при РНК УРСР /тов. Корнійчука О.Є./ та Управління в справах архітектури при РНК УРСР /тов. ОСТАПЕНКА/, разом з Наркомівансів УРСР /тов. Сахновський/, протягом 10 днів подати на затвердження Раднаркомові УРСР і Центрального Комітету КП/б/У орієнтовний кошторис по будівництву пам'ятників.

Голова Ради
Народних Комісарів УРСР
М. ХРУЩОВ

Секретар Центрального
Комітету КП/б/У
Д. КОРОТЧЕНКО

НКР
1129
Тур.
10/12/45
Д. Коротченко

Лист заступника міністра культури УРСР Л. Куропатенка до заступника Голови Ради Міністрів Української РСР М. С. Гречуши про проект монументального пам'ятника для увічнення пам'яті 140-а тисячам громадян м. Києва закатованих німецькими окупантами для спорудження в Бабиному Яру. 22 січня 1959 р.³⁴

³⁴ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 9, спр. 6430, арк. 154-155.

Зак

155
156

Міністрів УРСР тов.Рязанцева М.І. виготовлений проект монументального пам'ятника був переданий в 1946 р. Київській міськраді.

Міністерство культури УРСР звернулось до виконкому Київської міської Ради депутатів трудящих з проханням повідомити місце знаходження в даний час проекту монумента.

Розглянувши фото проекту вищезазначеного монументального пам'ятника, Міністерство культури УРСР не рекомендує його до спорудження, а вважає доцільним доручити виконкому Київської міської Ради депутатів трудящих спорудити в м.Києві на території Бабиного Яру обеліск з відповідним написом.

ЗАСТУПНИК МІНІСТРА КУЛЬТУРИ УРСР

Д.КУРОПАТЕНКО.

ДКУ 12-55/33
22/1-77

Фотографія ескізу одного з проектів монументального пам'ятника архітектора О. В. Власова та скульптора Г. Т. Круглова про увічнення пам'яті 140-а тисячам громадян м. Києва замучених німецькими окупантами для спорудження в Бабиному Яру. 1945 р.³⁵

³⁵ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 9, спр. 6430, арк. 147-150

145

ПОСТАНОВА № 327

РАДИ МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

16 Березня 1961 року
м. Київ

Про ліквідацію наслідків сповзання
грунту і проникнення вод з Сирецького
Яру

З метою найшвидшої ліквідації наслідків сповзання ґрунту і проникнення вод з Сирецького яру в м. Києві Рада Міністрів Української РСР ПОСТАНОВЛЯЄ:

1. Зобов'язати Київський міськвиконком /т. Давидова/:

а/ в найкоротший строк здійснити невідкладні заходи по відновленню нормальної роботи промислових і комунальних підприємств, водопроводу, каналізації, газового і електрогосподарства, медичних закладів, торговельних організацій, шляхів, засобів зв'язку, трамвайного і автобусного руху в Подільському районі м. Києва;

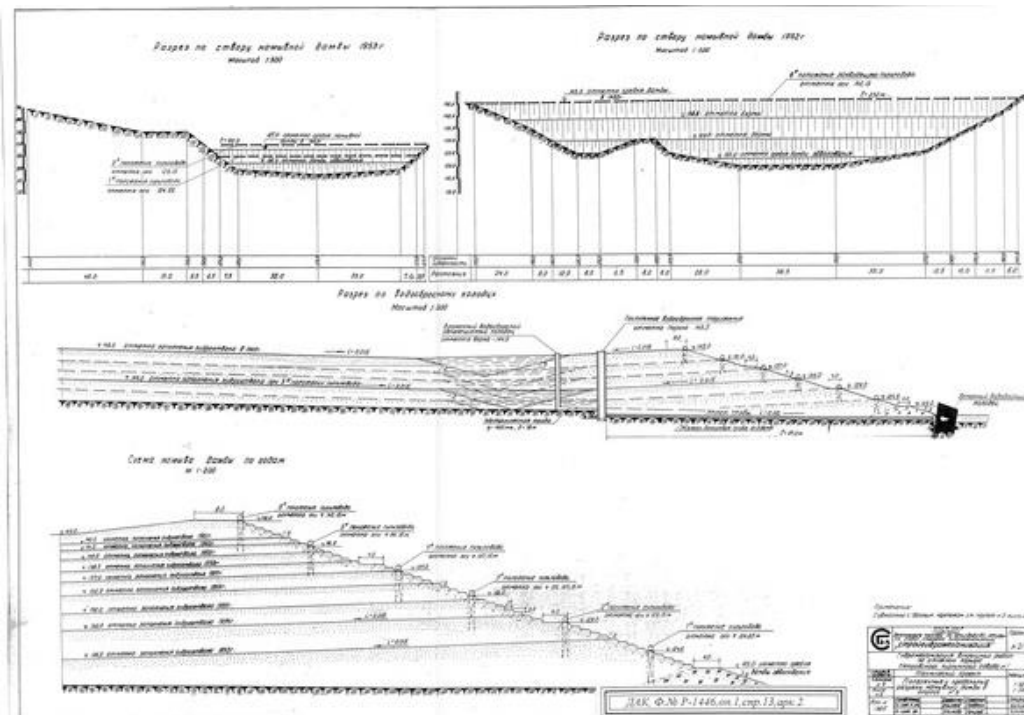
б/ ^{по} надати всебічну допомогу потерпілим громадянам виділенням жилої площі, по ^{виплаті} відновленню і ремонту будинків, забезпеченню продуктами харчування, одягом, медичним обслуговуванням. Організувати завіз і продаж потерпілим в цьому районі будівельних матеріалів і господарських товарів. Залучати будівельні і ремонтні організації міста, незалежно від відомчої підпорядкованості, до робіт по ліквідації наслідків аварії.

2. Дозволити Київському міськвиконкому:

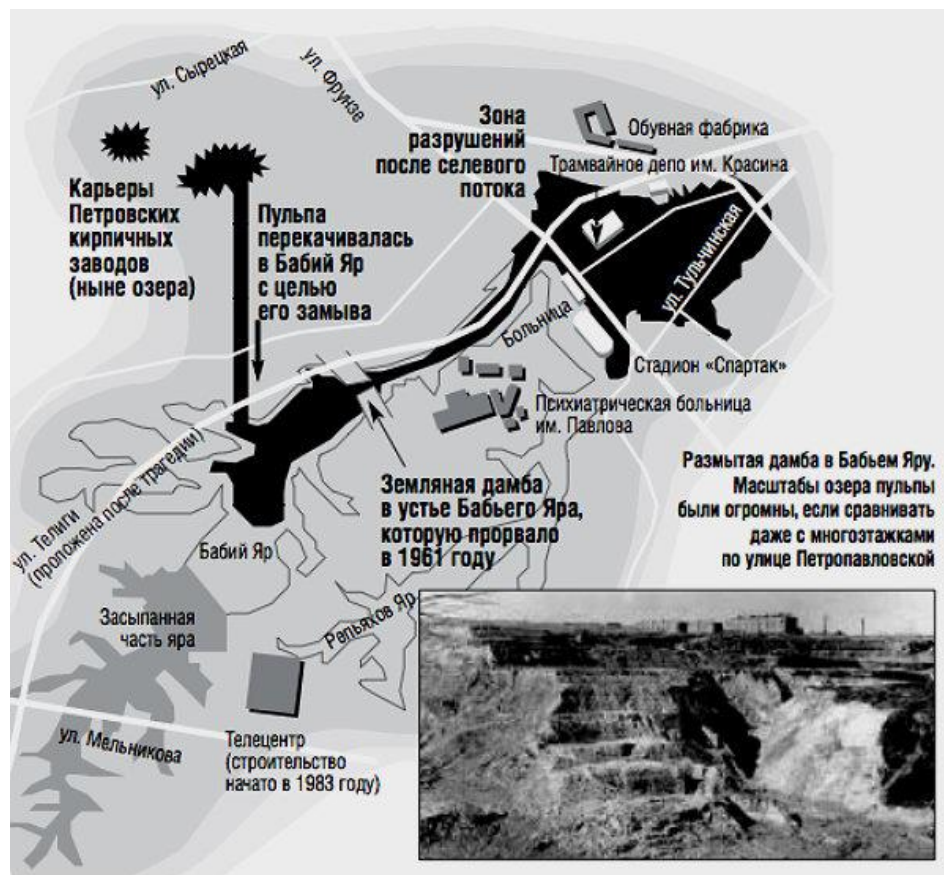
С. Давидова
23.11.61
В. Давидова
28.11.61
Давидова
3/12/61
Давидова

Постанова Ради Міністрів Української РСР № 327 "Про ліквідацію наслідків сповзання ґрунту і проникнення вод з Сирецького яру". 1961

р. Джерело: ДАК, ф. 2, оп. 9, спр. 8296, арк. 145-147

Схеми аварійної ділянки в районі Бабиного Яру (Джерело: Ф. Р-1446, оп. 1, стр. 13, арк. 2, 4, 5, 6, 7, 21)

Карта трагедії

Залишки однієї з дамб. Угорі видно свіжу забудову - схоже, по майбутній вулиці Теліги або на Петропавлівській. Вид з боку міста на вцілілу частину дамби № 1. Зліва видно область виносу, праворуч розмив і обвалення середній частині дамби. Джерело: Альбом фотодокументів по аварії гідровідвалу в відрозу № 3 Бабиного Яру в м Києві 13 березня 1961 року . Мал. 15 // ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 5364, арк. 9.

Загальний вигляд гідровідвалу. Зліва видно вимоїна в дамбі № 3. На передньому плані - верхня частина області виносу ґрунту з другого ділянки гідровідвалу (Джерело // Альбом фотодокументів по аварії гідровідвалу в відрозу № 3 Бабиного Яру в м Києві 13 березня 1961 року. Мал. 1 // ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 5364, арк. 2.)

Карта наміву № 4 на ділянці № 3, де проводився намів. Зліва видно насосна станція для перекачки освітленої води Джерело: Альбом фотодокументів по аварії гідровідвалу в відрозу № 3 Бабиного Яру в м Києві 13 березня 1961 року. Мал. 2 // ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 5364, арк. 2зв.

13 березня 1961 року. Пульпа рухається повз Кирилівську церкву і психіатричну лікарню. Зараз тут вулиця Теліги. Джерело: giant-vision.livejournal.com

Вид на зруйнований гідровідвалу в відрозу № 3 з боку міста. Справа видно уціліла частина дамби № 1, зліва завалена частину правого берега. На передньому плані залишки ґрунтової маси, що витекла за межі гідровідвалу. (Альбом фотодокументів по аварії гідровідвалу в відрозу № 3 Бабиного Яру в м Києві 13 березня 1961 року. Мал. 9 // ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 5364, арк. 6.)

Вулиця Фрунзе з боку міста, залита розрідженого масою ґрунту. вид направо . Вулиця Фрунзе з боку міста, залита розрідженого масою ґрунту. Вид направо. (Альбом фотодокументів по аварії гідровідвалу в відрозу № 3 Бабиного Яру в м Києві 13 березня 1961 року. Мал. 25 // ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 5364, арк. 14.)

Права частина промоїни на ділянці №3 та дамби №3 біля правого берега третього відрігу Бабиного Яру після аварії. Київ, березень 1961 р.
(Джерело: ЦДКФФА України ім. Г.С. Пшеничного, од. обл. 0-232385)

Затоплені будинки по вулиці Фрунзе. Вид вулиці Фрунзе зі сторони міста, що залита після аварії грязьовим потоком. Київ, березень 1961 р.
(Джерело: ЦДКФФА України ім. Г.С. Пшеничного, од. обл. 0-232404)

Ознайомити членів і
кандидатів в члени
Президії ЦК КПУ
Вказівка № 17/10
17.11.1961

Гриф "Ознайомити членів і кандидатів в члени Президії ЦК Компартії України" на "Довідці про хід робіт з ліквідації наслідків затоплення і руйнувань в районі вулиці імені Фрунзе Подільського району м.Києва" від 17 березня 1961 року складені головою Урядової комісії з ліквідації наслідків аварії другим секретарем ЦК КПУ І. Казанцев для ознайомлення членів і кандидатів в члени Президії ЦК КП України.
Джерело: ЦДАГО України

Все, що залишилося від забудови приватного сектору на Куренівці після розчистки затопленої території. Джерело: giant-vision.livejournal.com

**Вулиця Фрунзе в м. Києві, що залита після аварії грязьовим потоком.
Березень 1961 р. Джерело: ЦДКФФА України ім. Г.С. Пшеничного, од. обл. 0-232402.**

**Вид очисного забою від грязьового потоку по вулиці Фрунзе. Справа – зруйнований трамвайний парк. Київ, березень 1961 р.
Джерело: ЦДКФФА України ім. Г.С. Пшеничного, од. обл. 0-232408**

В рятувальних роботах беруть участь військовослужбовці Київського гарнізону. Джерело: giant-vision.livejournal.com

Чоловік виносить до армійського броньовика якісь пожитки (схоже, спинку ліжка) зі зруйнованого будинку. Джерело: giant-vision.livejournal.com

Розбита машина швидкої допомоги. Березень 1961 року Джерело: *giant-vision. livejournal.com*

Ділянка Бабиного Яру після аварії. Справа – будинок, що був затоплений грязьовим потоком. Київ, березень 1961 р. Зруйновані будинки та дитячий садок. Джерело: ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного, од. обл. 0-232400.

Жовтень 1963 року. Будівництво нових будинків (здається, Фрунзе, 122 і 126) на місці колишньої малоповерхової забудови навпроти стадіону "Спартак". Джерело: giant-vision.livejournal.com